

ปัญหาการบังคับใช้กฎหมายในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม¹

เพ็ญศิริ สมศักดิ์²

จากการศึกษาปัญหาเกี่ยวกับการบังคับใช้กฎหมายในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมา แนวคิด ทฤษฎี กฎหมายไทย และวิเคราะห์ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับการบังคับใช้กฎหมายในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิรูปที่ดิน โดยมีพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 พระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2519 และพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2532 ซึ่งมีเจตนารมณ์เพื่อช่วยให้เกษตรกรมีที่ดินทำกินและใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์มากที่สุดพร้อมกับการจัดระบบการผลิตและการจำหน่ายผลิตผลเกษตรกรรมเพื่อให้ความเป็นธรรมแก่เกษตรกรโดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ทั้งนี้ เพื่อเป็นการลดความเหลื่อมล้ำของบุคคลในทางเศรษฐกิจและสังคม โดยสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม หรือเรียกโดยย่อว่า (ส.ป.ก.) เป็นหน่วยงานหลักในการปฏิบัติการกิจการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมให้เป็นไปตามกฎหมาย

การใช้ประโยชน์ในที่ดินให้เกิดประโยชน์สูงสุด ไม่ว่าจะเป็นการจัดหาที่ดิน การกำหนดขอบเขตการใช้ประโยชน์ในที่ดิน การโอนสิทธิในที่ดิน การควบคุมการใช้ประโยชน์ในที่ดิน และมาตรการป้องกันการครอบครองที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมโดยมิชอบ ทั้งนี้ เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป มูลค่าในที่ดินเพิ่มสูงมากขึ้น การประกอบอาชีพเกษตรกรรมไม่สามารถสร้างรายได้ที่เพียงพอต่อการครองชีพได้ ในปัจจุบันจึงพบว่ามีเกษตรกรจำนวนมากที่ไม่ประสงค์จะประกอบอาชีพเกษตรกรรมได้มีการโอนซื้อขายเปลี่ยนมือที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินทำให้ที่ดินของรัฐไม่ได้รับความคุ้มครองให้อยู่กับภาคเกษตรกรและกลุ่มผู้ไร้ที่ดินทำกินได้อย่างแท้จริง จึงควรมีมาตรการป้องกันการครอบครองที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมโดยมิชอบด้วยกฎหมาย เพื่อเป็นการคุ้มครองที่ดินของรัฐและพื้นที่เกษตรกรรมเพื่อส่งเสริมการทำการเกษตรให้เป็นไปอย่างมีระบบและรักษาพื้นที่ที่เหมาะสมกับเกษตรกรรมไว้ ให้เป็นฐานการผลิตการเกษตรที่มั่นคง เพื่อให้เป็นการสนองแนวนโยบายของรัฐในการลดความเหลื่อมล้ำในฐานของบุคคลในทางเศรษฐกิจและสังคม ตามที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560

จากการศึกษาทำให้ทราบว่า พระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 และที่แก้ไขเพิ่มเติม เป็นกฎหมายที่มีบทบัญญัติรับรองการดำเนินการเพื่อประโยชน์สาธารณะมีลักษณะเป็นกฎหมายมหาชนทางเศรษฐกิจที่รัฐเข้ามาเป็นผู้ดำเนินการควบคุมสิทธิและผลประโยชน์ของเกษตรกร รวมทั้งกระจายสิทธิการถือครองที่ดินให้แก่เกษตรกรโดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม มีเจตนารมณ์ เพื่อช่วยเหลือ

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระ เรื่อง ปัญหาการบังคับใช้กฎหมายในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ ศาสตราจารย์ ดร. สุมาลี วงษ์วิชิต และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ ดร. ปภาศรี บัวสวรรค์ และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมชาย รัตนเชื้อสกุล

²นักศึกษาระดับปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนภูมิภาค) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

เกษตรกรให้มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง แต่อย่างไรก็ดีพบว่าในปัจจุบันมีปัญหาในการบังคับใช้กฎหมายดังกล่าวบางประการ ประกอบกับกฎหมายใช้บังคับมาเป็นเวลานาน ไม่เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน สรุปได้ดังต่อไปนี้

ประเด็นปัญหาที่หนึ่ง ปัญหาการเพิกถอนการจัดที่ดินและการเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน (ส.ป.ก.4-01) ผู้ศึกษาเห็นว่าปัจจุบันพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 และที่แก้ไขเพิ่มเติม มิได้กำหนดหลักเกณฑ์การเพิกถอนการจัดที่ดินและการเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน (ส.ป.ก.4-01) ในกรณีที่มีได้เกิดจากกรณีเกษตรกรทำการฝ่าฝืนต่อระเบียบหรือกฎหมายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม แต่เป็นกรณีที่เกิดจากการจัดที่ดินหรือหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน (ส.ป.ก.4-01) ออกโดยบกพร่องของหน่วยงานรัฐเอง จึงทำให้เกิดปัญหาเป็นอย่างมากในการใช้ดุลพินิจของเจ้าหน้าที่ออกคำสั่งเพิกถอนการจัดที่ดินหรือหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน (ส.ป.ก.4-01) อันเป็นการกระทบสิทธิหรือหน้าที่ของเกษตรกรผู้ถือครองที่ดิน ทำให้ได้รับความเสียหายและต้องออกจากที่ดินก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมแก่เกษตรกรที่ได้ทำกินในที่ดินดังกล่าวมาโดยสุจริตและโดยที่การเพิกถอนการจัดที่ดินหรือหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน (ส.ป.ก.4-01) ดังกล่าวมิได้มีการจ่ายค่าชดเชยเยียวยาความเสียหายให้แก่เกษตรกรแต่อย่างใด จึงทำให้เกิดการฟ้องร้องเป็นคดีในศาลเกี่ยวกับการออกคำสั่งของเจ้าหน้าที่ทำให้มิผู้ได้รับความเดือดร้อนหรือเสียหายเป็นจำนวนมาก

ประเด็นปัญหาประการที่สอง ปัญหาการไม่มีบทกำหนดโทษกรณีเกษตรกรจำหน่ายโอนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมให้แก่บุคคลภายนอก ผู้ศึกษาเห็นว่า พระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 และที่แก้ไขเพิ่มเติม ไม่มีบทกำหนดโทษในกรณีดังกล่าว เนื่องจากเกษตรกรที่ได้รับการจัดที่ดินจาก ส.ป.ก. ไม่ว่าจะโดยได้รับสิทธิการเช่า หรือเช่าซื้อ หรือได้รับอนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดินแล้วต่อมามีการซื้อขายและเปลี่ยนมือที่ดิน ส.ป.ก. เพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งที่การซื้อขายที่ดิน ส.ป.ก. จะถือว่าเป็นโมฆะ ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 150 เนื่องจากพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 มาตรา 39 ได้กำหนดไว้ว่า ที่ดินที่บุคคลได้รับสิทธิโดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมจะทำการแบ่งแยก หรือโอนสิทธิในที่ดินนั้น ไปยังผู้อื่นมิได้ เว้นแต่เป็นการตกทอดทางมรดกแก่ทายาทโดยธรรมของเกษตรกร แต่ยังพบการกระทำที่ผิดระเบียบกฎหมายที่ ส.ป.ก. กำหนดไว้ ซึ่งผลของการกระทำดังกล่าวทำให้เกษตรกรต้องถูกสั่งให้สิ้นสุดสิทธิการเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน แต่ก็ยังมีเกษตรกรหลายรายมิได้เกรงกลัวและยังคงมีการกระทำความผิดซ้ำ ๆ จึงควรกำหนดบทลงโทษในกรณีนี้ไว้ให้ชัดเจน เพื่อป้องกันไม่ให้เกษตรกรหรือผู้ครอบครองที่ดินกระทำความผิดวัตถุประสงค์ของการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม

ประเด็นปัญหาประการที่สาม ปัญหาการขายทอดตลาดทรัพย์สินบนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน ผู้ศึกษาเห็นว่าการจัดการทรัพย์สินที่อยู่บนแปลงที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินที่อยู่บนแปลงที่ดินที่ ส.ป.ก. เป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายว่าด้วยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมนั้น จะตกเป็นส่วนควบของที่ดิน

ในเขตปฏิรูปที่ดินด้วยหรือไม่ ตามมาตรา 36 ทวิ แห่งพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 ซึ่งถูกแก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2532 กำหนดให้ ส.ป.ก. เป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินหรืออสังหาริมทรัพย์ที่ ส.ป.ก. ได้มานั้น จะเห็นได้ว่าแม้กฎหมายมุ่งประสงค์จะให้ ส.ป.ก. ถือสิทธิในที่ดินดังกล่าวเพื่อให้เอาที่ดินนั้นมาดำเนินการปฏิรูปที่ดิน เพื่อเกษตรกรรม แต่มิได้มุ่งประสงค์จะให้ ส.ป.ก. มีกรรมสิทธิ์เช่นเดียวกับเจ้าของทรัพย์สินในกรณีทั่วไป ซึ่งเจ้าของทรัพย์สินมีอำนาจใช้สอย จำหน่าย หรือดำเนินการใด ๆ ต่อทรัพย์สินนั้น ตามที่มาตรา 1336 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์กำหนดไว้ ดังนั้น การยึดทรัพย์สินบังคับคดีในที่ดิน ส.ป.ก. จึงไม่อาจนำบทบัญญัติตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาใช้บังคับได้ แต่ทรัพย์สินที่ปลุกงบนที่ดิน ส.ป.ก. ไม่ถือเป็นส่วนควบของที่ดิน จึงเป็นกรรมสิทธิ์ของเกษตรกรผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สิน กรณีจึงเกิดปัญหาเกี่ยวกับการยึดทรัพย์สินบังคับคดีเอาทรัพย์สินบนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินดังกล่าว เนื่องจากกฎหมายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมมิได้กำหนดหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการจัดการทรัพย์สินบนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินเอาไว้

ประเด็นปัญหาที่สี่ ปัญหาการดำเนินคดีลักลอบขุดดินในเขตปฏิรูปที่ดิน ผู้ศึกษาเห็นว่า ที่ดิน ส.ป.ก. กรรมสิทธิ์เป็นของรัฐ เกษตรกรผู้ได้รับการจัดที่ดินจาก ส.ป.ก. นอกจากจะต้องใช้ประโยชน์ที่ดินให้เป็นไปตามที่กฎหมายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมกำหนดแล้ว ยังจะต้องมีหน้าที่ปฏิบัติให้เป็นไป ตามคณะกรรมการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ว่าด้วยการให้เกษตรกรและสถาบันเกษตรกรผู้ได้รับที่ดินจากการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมปฏิบัติเกี่ยวกับการเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน พ.ศ. 2535 ข้อ 7 (4) กล่าวคือ ต้องไม่ขุดบ่อเพื่อการเกษตรเกินร้อยละห้าของเนื้อที่ที่ได้รับมอบ ทั้งนี้ หากเกินกว่าร้อยละห้าจะต้องได้รับอนุญาตจากคณะกรรมการปฏิรูปที่ดินจังหวัดให้ขุดโดยมิได้มีการนำดินออกจากแปลงที่ดิน และการกระทำได้กล่าว จะต้องไม่เปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่จนเป็นเหตุให้ที่ดินเสื่อมสภาพความเหมาะสมแก่การประกอบเกษตรกรรมตลอดจนไม่กระทบต่อการทำประโยชน์ในที่ดินของเกษตรกรรายอื่น ดังนั้น เมื่อมีการขุดดินเกินกว่าที่กฎหมายกำหนดหรือมีการนำดินออกจากที่ดิน กรณีการนำดินออกจากแปลงที่ดินดังกล่าวจึงเป็นความผิดฐานลักทรัพย์ตามประมวลกฎหมายอาญา และในทางแพ่งจะเป็นความผิดฐานละเมิด โดยที่การฟ้องคดีเรียกค่าเสียหายจากกรณีลักลอบขุดที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินในทางแพ่งและในทางอาญาเกิดปัญหาเป็นอย่างมาก คือ รัฐไม่สามารถเรียกค่าเสียหายในทางแพ่งที่ครอบคลุมทั้งหมดได้ เนื่องจากการขุดที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน เป็นการทำลายทรัพยากรทางธรรมชาติของประเทศ และได้รับผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมหลายด้าน จึงมีมูลค่าความเสียหายสูงมาก เพื่อประโยชน์ของทางราชการให้ได้รับชดเชยค่าเสียหายให้มากที่สุด จึงควรฟ้องคดีตามพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 ที่มีได้มีบทบัญญัติเกี่ยวกับอายุความในการฟ้องคดีเอาไว้ กฎหมายจึงอนุโลมให้นายอายุความ 10 ปี ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 193/30 มาใช้บังคับ

จากการศึกษาค้นคว้าปัญหาการบังคับใช้กฎหมายในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ผู้ศึกษาพบว่ามีข้อเสนอแนะ คือ

1. ปัญหาการเพิกถอนการจัดที่ดินและการเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน ผู้ศึกษาพบว่ามิชอบเสนอแนะ คือ

1.1 การเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดินที่ออกโดยผิดพลาดหรือแนวเขตดำเนินการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมเปลี่ยนแปลงไปทำให้ที่ดินแปลงนั้นไม่อยู่ในเขตปฏิรูปที่ดิน ผู้ศึกษาขอเสนอแนะให้มีการเพิ่มเติมระเบียบคณะกรรมการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมว่าด้วยหลักเกณฑ์วิธีการและเงื่อนไขในการคัดเลือกและจัดที่ดินให้แก่เกษตรกร การโอนหรือตกทอดทางมรดกสิทธิการเช่าหรือเช่าซื้อ และการจัดการทรัพย์สินและหนี้สินของเกษตรกรผู้ได้รับที่ดิน พ.ศ. 2564 ข้อ 49 ในกรณีที่ปรากฏเหตุแห่งการเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน เห็นควรให้มีการตั้งคณะกรรมการสอบสวน การแจ้งผู้มีส่วนได้เสียเพื่อให้โอกาสคัดค้านภายในระยะเวลาที่กฎหมายกำหนด เพื่อเป็นการคุ้มครองสิทธิของเกษตรกร ว่าการเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดินเป็นไปโดยชอบด้วยกฎหมาย และให้เกษตรกรผู้ได้รับผลกระทบจากการเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดินได้รับค่าชดเชยความเสียหาย ทั้งนี้ ค่าชดเชยความเสียหายดังกล่าวให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ วิธีการและเงื่อนไข ที่สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมกำหนด

1.2 การเพิกถอนหนังสืออนุญาตให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน กรณีได้จัดให้เกษตรกรเช่าหรือเช่าซื้อ หรือจัดให้โดยมีค่าชดเชยที่ดินแปลงนั้น ผู้ศึกษาขอเสนอแนะให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 เกี่ยวกับหลักเกณฑ์การโอนสิทธิในที่ดินไปยังสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม เพื่อประโยชน์ในการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมนั้น ให้สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม จ่ายค่าชดเชยการใช้ที่ดินให้แก่บุคคลผู้โอนสิทธิ ทั้งนี้การคำนวณ วิธีการจ่ายค่าชดเชยและการอุทธรณ์การคำนวณค่าชดเชย ให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขที่สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมกำหนด

2. ปัญหาการไม่มีบทกำหนดโทษกรณีเกษตรกรจำหน่ายโอนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมให้กับบุคคลภายนอก ผู้ศึกษาขอเสนอแนะให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมบทบัญญัติพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 มาตรา 49 ผู้ใดฝ่าฝืนไม่ปฏิบัติตามมาตรา 28 วรรคแรก ต้องระวางโทษปรับไม่เกินห้าแสนบาท”

3. ปัญหาการขายทอดตลาดทรัพย์สินบนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน ผู้ศึกษาขอเสนอแนะให้มีระเบียบคณะกรรมการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ว่าด้วยหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไข ในการบังคับคดีกับทรัพย์สินบนที่ดินในเขตปฏิรูปที่ดิน

4. ปัญหาการดำเนินคดีลักลอบขุดตัดดินในเขตปฏิรูปที่ดิน ผู้ศึกษาขอเสนอแนะให้การฟ้องเรียกค่าสินไหมทดแทนในคดีแพ่ง ควรใช้กำหนดอายุความ 10 ปี ตามมาตรา 97 แห่งพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535

เอกสารอ้างอิง

ชาญชัย แสวงศักดิ์. คำอธิบายกฎหมายว่าด้วยวิธีปฏิบัติราชการทางปกครอง. พิมพ์ครั้งที่ 11.

กรุงเทพมหานคร: วิญญูชน, 2559.

บวรศักดิ์ อุวรรณโณ. กฎหมายมหาชน เล่มที่ 3 : ที่มาและนิติวิธี. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2538.

บุญอนันต์ วรรณพานิชย์. หลักกฎหมายว่าด้วยวิธีปฏิบัติราชการทางปกครอง. กรุงเทพมหานคร:

สวัสดิการสำนักงานศาลปกครอง, 2544.

ประยูร กาญจนกุล. คำบรรยายกฎหมายปกครอง. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

ปรีดี พนมยงค์. นิติปรัชญา ภาคสอง : บทนำทางประวัติศาสตร์. กรุงเทพมหานคร:

มิตรนราการพิมพ์, 2546.

มานิตย์ จุมปา. คำอธิบายกฎหมายปกครอง เล่ม 1 ว่าด้วยหลักกฎหมายทั่วไป.

พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554.

วรพจน์ วิสสุตพิชญ์. สิทธิและเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2538.

วรพจน์ วิสสุตพิชญ์. ข้อความคิดและหลักการพื้นฐานบางประการของกฎหมายปกครอง. พิมพ์ครั้งที่ 2.

กรุงเทพมหานคร: วิญญูชน, 2562.

สุทธิพร จิระพันธุ์. การปฏิรูปที่ดินในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานการปฏิรูปที่ดิน

เพื่อเกษตรกรรม, 2535.